

OROSZ László
tudományos főmunkatárs
VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár, Budapest

senior research fellow
Veritas Research Institute for History and Archives
email: laszlo.orosz@veritas.gov.hu

**ALTERNATÍVÁK A MEGMARADÁSÉRT VÍVOTT
HARCBA.**
AZ ERDÉLYI SZÁSZOK A DUALIZMUS KORÁBAN

ALTERNATIVES IN THE FIGHT FOR SURVIVAL.
**THE TRANSYLVANIAN SAXONS IN THE ERA OF THE
DUAL MONARCHY**

ABSTRACT

By virtue of their peculiar historical development, a local German-speaking people with their own distinct national and political consciousness had already called Transylvania home for some 700 years by the time of the Austro-Hungarian Compromise of 1867. This consciousness was supported by their advanced and structured society, strong economic base, advanced cultural life, own educational system, network of patriotic and traditionalist organizations, high quality political, scientific and literary works, vibrant media and diverse associational and communal life. Prior to the regime change that occurred in 1918, these support institutions prospered. Even so, the Transylvanian Saxons were not satisfied; they regarded the Austro-Hungarian Compromise of 1867 and their subsequent loss of feudal privilege in exchange for meeting the requirements of the Bourgeois Age as national grievances, which led to a fundamental reconsideration of how best to advocate for their interests. As a result, their attitude towards the framework of Dualist Hungary significantly changed. All this led to major fault lines within the Transylvanian Saxon community even as a lively political life emerged at the same time. We would be scarcely wrong to claim that the coexistence of both pro- and anti-Hungarian sentiments, having arisen from the experiences and advocacy strategies of the „Hungarian Times”, would make their presence felt even after the regime change in 1918.

Kulcsszavak: erdélyi szászok, a trianoni béke előzményei, politikai gondolkodás, kisebbségi érdekérvényesítés, nemzetiségpolitika

Keynotes: Transylvanian Saxons, antecedents of the Treaty of Trianon, political thought, minority advocacy, nationalities policy

Az alábbi tanulmány célkitűzése, hogy a VIKÉK állandó konferenciafolyamának egyik korábbi állomásához¹ kapcsolódóan kibontott témánk (az erdélyi szászok túlélési stratégiája 1918 után, a békerendezéssel létrehozott Nagy-Románia keretében) közvetlen előzményébe, vagyis a szászok dualizmus kori érdekérvényesítő képességébe, egyszersmind a közösség belső politikai törésvonalaiiba nyújtson betekintést. A szászok magatartásának a nevezetes medgyesi nyilatkozatuk (1919. január 8.) előtti szakasza ugyanis fontos tanulságokkal szolgál abban a tekintetben, hogy a többnemzetiségű Erdély román impérium alá kerülésével változott-e (s ha igen, mennyiben) a mindenkori államalkotó nemzet viszonyulása más etnikumú kisebbségeihez. Arról is hű képet alkothatunk az 1918 előtti illetve utáni államalakulat nemzetiségpolitikai gyakorlatának összevetése, és a majd negyedmillió szászok későbbi sorsának nyomon követése révén, hogy a trianoni traumát követően az erdélyi magyarság (dacosan bénult) politikai fellépésével szemben a németajkú közösség vitathatatlanul pragmatikusabb közelítésmódja történelmi léptékben kifizetődőbb volt-e: rövidebb távon illetve hosszabb perspektívában milyen utat, sorsot eredményezett.

Témánk kibontását megelőzően elsősorban is azt rögzítsük: az Erdélyben a Kiegyezés idején már jó 700 éve honos németajkú lakosság sajátos történelmi fejlődése révén igen erős nemzeti és politikai öntudattal rendelkezett. Alátámasztotta ezt fejlett és tagolt társadalma, erős gazdasági bázisa, mezőgazdasági, ipari, kereskedelmi és hitelszervezetei kiterjedt hálózata, magas színvonalú kulturális élete, így az alapszinttől a felsőoktatásig terjedő iskolarendszere, honismereti és hagyományörző szervezeteinek egész sora, színvonalas politikai, tudományos és szépirodalma, irigylésre méltóan sokrétű egyesületi és társulati élete, színes sajtója. E tényezőket az erdélyi szász társadalomban oly nagy befolyással bíró, a hagyományos német erényeket spirituálisan is felkaroló (még Johannes Honterus által evangélikus alapokon megszervezett) elkülönült, nemzeti egyháza csak még tovább erősítette. A szászok e háttérintézményei az 1918-as impériumváltást megelőzően javában prosperáltak.

Nem tagadható ugyanakkor az sem, hogy 1867 után számos (a korszakhoz egyébként teljesen illeszkedő és a feudális viszonyoknak a polgári kor elvárásaihoz passzoló átalakítása során más európai államok által is követett) intézkedés született, melyek között azonban nem egy szükségtelen és kontraproduktív túlkapas is volt. Erdély németajkú közössége komoly sérelemként élte meg például a község- és egyéb helynevekről szóló 1898-as törvényt, mely magyar elnevezést kényszerített a nemzetiségi településekre és az őket körülvevő számos földrajzi-természeti objektumra, nem törődve azzal, hogy az ott honos etnikum által

használt saját megnevezés az adott közösség gyöngéden ápolt évszázados hagyományainak fontos részét képezi. Nem titkolt ellenérzést szült az 1868-as nemzetiségi törvény preambulumban kinyilvánított tétel is, a politikai magyar nemzet fogalma kapcsán, amely igazából csak a jogegyenlőség s nem pedig az etnikai azonosság ráerőszakolt deklarálása kívánt lenni: „Magyarország összes honpolgárai [...] politikai tekintetben egy nemzetet képeznek, az oszthatatlan egységes magyar nemzetet, amelynek a hon minden polgára, bármely nemzetiséghez tartozék is, egyenjogú tagja.”²

A legalapvetőbb sérelemnek azonban egyértelműen azt tekintették, hogy feudális eredetű kiváltságaikat, évszázados múltú jogi státuszukat a dualizmus Magyarországának polgáriarodó viszonyai között eltörölték. Mint ismeretes, az 1876. évi XII. tc. feloszlatta az (1224-es) *Andreanum*, illetve az ennek Mátyás király által (1486-ban) kiadott megerősítése révén kialakult *Universitas Saxonum* idejétmúlt igazgatási különállását (immáron közművelődési alapítványként definiálva azt, vagyontát azonban nem bántva³), a Királyföldét pedig beillesztette az újjárajzolt polgári megyerendszerbe. E rendelkezés tehát – amúgy harmadízben már, de ezúttal véglegesen – véget vetett a középkori szász autonómiának⁴. Mindez a „magyar elnyomás” jogkorlátozó sérelmeinek non plus ultrájaként rögzült az erdélyi szász közgondolkodásban, megfélekedzvé arra, hogy a szász kollektív emlékezeti kánonba a magyar túlkapások természetes ellensúlyaként bevonult bécsi kormányzat kétszer is végrehajtotta már e jogfosztást! (Első ízben II. József 1784-ben, de halálával e reformja is hatályon kívül került; másodszer a neoabszolutizmus idején, 1852-ben került rá sor, ám pár év múlva – 1861-ben – újra visszaállt a régi állapot.) Az újabb visszarendeződésnek most már semmi esélyét sem látván, szász oldalról azonnal megfogalmazódott egy a megváltozott keretrendszerhez alkalmazkodó új érdekképviseleti szerv felállításának igénye: így született meg 1876-ban a Nagyszében székhellyel létrehozott Szász Néppárt.⁵

Az erdélyi szász politikai elit természetesen vereségként könyvelte el a feudális kiváltságok elvesztését, ám azt, hogy mindez a polgári fejlődéssel párhuzamosan úgyszólván be fog következni, voltaképp maguk is tudták régóta. Mégis, mivel mindezt az osztrák–magyar kiegyezéshez kötötték, magát a Kiegyezést, illetve a vele Magyarország és Erdély között helyreállított uniót⁶ ambivalens módon ítélték meg, továbbá egyértelmű és végleges törést szenvedett – korábban sem feltétlenül pozitív – magyarságképük is.⁷ Leplezetlenül ellenségesen viszonyult az új körülményekhez a privilégiumokat sirató, hagyományosan hivatali karriert befutott idősebb nemzedékük (*Altsachsen*), akik ily módon hallani sem akartak semmiféle „egyesülésről” és „magyar uralomról”, ellenben a modernizációban önnön gazdasági pozíciói folytán is érdekelt fiatalabb generációjuk (*Jungsachsen*) anakronizmusnak tekintette már a szász különállást, így a tényekkel való megbékélést és a magyarsággal való ésszerű megegyezést propagálta.⁸

A kérdés kapcsán természetesen komoly belső harcok dúltak, melyek épp aktuális alakulása és elmozdulása jól tükrözte a mély megosztottságot. Az unió tényét kény-

szerűen tudomásul vették ugyan, ám a Szász Néppárt kezdetben (az alapító Franz Gebbel iránymutatása szerint) ellenzéki tömörülésként jelenik meg a budapesti parlamentben. Majd csak Tisza Kálmán bukását követően, a kilencvenes évek elején vált irányvonalat, amikortól (új vezetőjük, Karl Wolff felfogásához illeszkedve) immár a magyarokkal való megbékélés szellemében folytat kormánytámogató politikát, mivel belátja, csakis e stratégia követésével van lehetőség a szász érdekek képviselésére.⁹ Az alapvető iránymódosítás legfontosabb következménye a németiség szempontjából az volt, hogy a 235 ezres (az 1910-es népszámlálás szerint Erdélyben 9%-ot kitevő) szászság illuzórikus politikai autonómiájáról áthelyeződött a hangsúly egy szívós és következetes „mélymunkára”, nevezetesen a gazdasági és a kulturális intézményrendszer megszilárdítására, elsősorban annak érdekében, hogy a prioritások ésszerű átrendezését követően felértékelődött szóban forgó területeken stabil lábakon állhassanak.¹⁰ Demográfiai tekintetben ugyanis (és ezt már ők is világosan látták) megmaradásuk kilátásai aligha fognak érdemben javulni: két legfontosabb városukat tekintve, Brassóban 32,4%-ról 26,6%-ra esett vissza részarányuk 1880 és 1910 között, Nagyszébenben pedig 71,9%-ról 50,3%-ra.¹¹

Az új irányok és prioritások kijelölése tehát vitathatatlanul indokolt és bölcs előrelátásról tanúskodó döntés volt. Nem győzhetjük eléggé hangsúlyozni e szász nemzetstratégiai alapelv jelentőségét, már csak azért sem, mert mindez – a hamarosan bekövetkező impériumváltás megélését is megkönnyítve – kontinuos alapotívumává kristályosodik a közösség érdekérvényesítésére hivatott nemzetpolitikai gondolkodásnak. Ugyanakkor azt is rögzítenünk kell (e téren viszont fontos különbséget láthatunk az impériumváltást követő gondolkodáshoz képest), hogy a szász politika hivatalos vonulata önnön – szűkkeblűen értelmezett – szász közösségük koncesszióiért cserébe hallgatólagos hozzájárulását adta ahhoz, hogy nem forszírozza a Magyarország egyéb területein szétszórtan élő német (sváb) testvérek politikai jogainak képviselését. A csöndes építkezéshez tehát a csöndes szemlehungyás, illetve félrenézés társult.

A tévedés kockázata nélkül kijelenthető, hogy az erdélyi szász társadalom¹² XIX. század végi, még a „magyar időkből” származó tapasztalatai 1918 után, az impériumváltást követően is éreztetik majd hatásukat. Feltétlen ennek tudhatunk be olyan jelenségeket, illetve magatartásformákat, mint a felszín alatti tudatos építkezés, a kisebbségi létből fakadó kooperációs kényszer az országos politikában, vagy épp a hatalomgyakorló többségi nemzet kormányzó erejének támogatása a sok jót nem ígérő opponálással szemben. Olyan túlélési stratégiák ezek, melyeket a megalakuló Nagy-Románia németisége bizonyíthatóan 1918 előttről hozott magával. Az átörökített viselkedésformákhoz képest azonban alapvetően megváltozott gondolkodást jelent majd a partikuláris érdekek, a kisszerű és önző erdélyi szász szempontok feladása, pontosabban felcserélése a nemzeti közösség egészének érdekeivel, vagyis az impériumváltás után a szászokon kívül immár a partiumi és bánáti svábokat, illetve a bukovinai, besszarábiai, dobrudzsai németeket

is összefogó „romániai német” horizonttal. Persze azért ennek előzményei is még a „magyar Erdély” időszakára mennek vissza.

A Szász Néppárt 1890 után megújult stratégiáját az ún. „Feketék” (*Schwarzen*) konzervatív, kormánytámogató, és az együttműködés révén gyarapodást remélő vonulata vitte Karl Wolff¹³ irányításával. Ezzel az „opportunistá orientációval” élesen szembehelyezkedett a soron következő fiatal, radikális generáció, akiket, mint a dolgokat nem értő, tehát még „éretlen” ifjakat, a „Zöldek” (*Grünen*) gúnynévvel bélyegezte meg a párt irányvonalát kézben tartó vonulat. A Zöldek elégedetlenek voltak a kiegyezés rendszerével, a megalkuvó szász politizálással, és a nemzetiségektől lojalitás gyanánt önnön nemzeti törekvéseik feladását váró kormányzattal. Így aztán a Lutz Korodi, Rudolf Brandsch, Viktor Orendi-Hommenau, Adolf Schullerus, Oskar Wittstock fémjelezte tömörülés, szakítva a fősodorról, következetesen kereste az elégedetlenkedő többi nemzetiséggel való kapcsolatot. E közeledés fontosságát látnunk kell a Trianonhoz vezető úton, aminek különösen fontos sarokköve volt a szászok és a románok egymásra találása és a kölcsönös szolidaritásvállalás például a sajtóperek kapcsán. Ismeretes, hogy a szászok nem titkolt részvétellel követték a román Memorandum-per (1894) alakulását.¹⁴ A különösen aktív Lutz Korodi¹⁵ a románok védelmében a nemzetiségi kérdés megfontoltabb kezelését kérte számon, amiért is a „nemzetiségi gyűlölködés felszítása” címen vád alá helyezték; ennek folyományképp 1903-ban inkább elhagyta az országot, ám Berlinből tovább folytatta a sajtóharcot.¹⁶

A Zöldek azonban nem csupán az általános nemzetiségpolitikai erőmező tekintetében, vagyis a magyar nemzeti törekvésekkel szembeni nemzetiségi egységfront¹⁷ mögé felsorakozással viselkedtek elefántként a porcelánboltban, hanem saját belső ügyeik, a „német néppolitikai kérdések” kezelése kapcsán is. A főntebb már jelzett hallgatólagos konszenzust felrúgva ugyanis nyíltan felkarolták Nagy-Magyarország visszamaradott politikai öntudatú német néprészeit,¹⁸ márpedig ez – ti. a „svábkérdés” kezelése – újabb súlyos nézeteltéréseket hozott Zöldek és Feketék között. A svábok érdekében a magyar parlamentben szót emelő szász Brandschot¹⁹ épp szász képviselőtársai intették le: Wilhelm Melzer, Budapest felé gesztust téve, egyenest kijelentette, hogy „a szász politika semmiféle közösséget nem vállal a sváb mozgalommal, s hogy a szász politika csupán a szász érdekek védelmét tartja szem előtt.”²⁰ E kikezdzhetetlen tabu ledöntése az erdélyi szász politikai mozgalom radikálisai részéről, s ennek részeként a magyar politika által gyanakvással fogadott kapcsolatfelvétel a sajtóharcok során régóta hangjukat hallható (külső, pángermán körök által is tüzelt) bánáti sváb körökkel,²¹ már ekkoriban kijelölte a későbbi irányt, a romániai németiség egységes közösségi érzületének követendő útját.

Az összeomlást²² követően az erdélyi románok december 1-jei gyulafehérvári határozata²³ kész tények elé állította a szász elitet. Fél évszázaddal később megismételte magát a történelem: ahogy annak idején 1867-ben, úgy most 1918-ban is a fejük fölött hoztak döntést, a szászok megkérdése nélkül határoztak szülőföldjük, és egy újabb unió sorsáról. S ahogyan akkor, úgy most is kételyek gyö-

törték őket, ezért óvatosságból a végsőig halogatták állásfoglalásukat bármelyik fél oldalán.²⁴ Félelmeiket mégis legyőzte egyfelől a „magyar elnyomás” idején a román kisebbségi politikusokkal (Maniu, Vaida-Voevod) kialakított jó kapcsolat gyümölcsöztesíthetőségének reménye, másfelől a szász politikusok későbbi állandó hivatkozási alapját adó említett gyulafehérvári román proklamáció hangzatos ígérete: „Minden nemzet önmagát kormányozza saját nyelvén, saját közigazgatással, a saját kebeléből vett egyének által; önmaga látja el közoktatását és igazságszolgáltatását.”²⁵

A románsággal együtt élő nemzetiségeknek kilátásba helyezett teljes egyenjóság csábító ajánlata, ugyanakkor persze a „régí világ” letűnését nyomatékosító román katonai megszállás ténye hamar nyilvánvalóvá tette, hogy a szászok számára lekerült a napirendről Budapest szerepeltetése politikai horizontjukon,²⁶ és vele lekerült a pozicionálási kényszer is a Magyarországon belüli autonómia kérdésében. Holott épp ez, az autonómia igénylése illetve elutasítása jelentette a Rudolf Brandsch körül tömörülő Magyarországi Német Néptanács (*Deutscher Volksrat für Ungarn*) és a Jakob Bleyer²⁷ vezette Német-magyar Néptanács (*Deutsch-Ungarischer Volksrat*) közötti küzdelemben az alapvető törésvonalat.²⁸ Brandsch már 1918. november végén, a Román Nemzeti Tanáccsal folytatott tárgyalásait²⁹ követően, a román alternatívát választotta, és működését is áttette az újonnan létrejött nagy-román állam területére.³⁰ Az erdélyi szászok 1919. január 8-i medgyesi gyűlésükön – a gyulafehérvári határozat nemzetiségi programjában bízva – kimondták csatlakozásukat a Román Királysághoz, hangsúlyozva, mennyire üdvözlik s mintegy feltételnek tekintik a románok gyulafehérvári határozatának nemzetiségi programját. A „[...] tények ismeretében és abban a meggyőződésben, hogy Erdélyben világtörténelmi jelentőségű folyamat van kibontakozóban, az erdélyi szászok a népek önrendelkezési jogára hivatkozva kimondja csatlakozását a Román Királysághoz és testvérként üdvözlí a román népet, nemzeti eszméi megvalósításához pedig tiszta szívből kíván szerencsét. A szász nép ezzel nem csak a világtörténelem fejlődését veszi tudomásul, hanem [...] hangot ad annak a reményteljes óhajának, hogy a román nép és a román állam, melynek a szászok őseitől örökölt ráteremtését felajánlja, a szászokkal szemben mindvégig nemes és igazságos magatartást fog tanúsítani.”³¹

Hogy e bizalom – és ennek ellenpólusaként a Budapest iránti viszony, mely félelmetes gyorsasággal zuhant minden korábbi sérelmet és nézeteltérést túlszárnyaló mélységbe – jogos volt-e, annak kapcsán az utókor már realisabb ítéletet tud alkotni, mint a csatlakozás kimondásával a száguldó szekér útjába állni nem akaró, és kényszerhelyzetében csak a románok jóindulatára apellálni tudó korabeli szász politikai elit.

JEGYZETEK / NOTES

1. XI. Köztes-Európa - Régiótörténeti, politikai és történeti földrajzi kutatások konferencia. Románia, Erdély, Partium, Bánság, Székelyföld, Bukovina, Besszarábia, Regát, Galícia: Történelmi régiók sorsa az Osztrák-Magyar Monarchiától napjainkig. Rendező szervek: Virtuális Intézet Közép-Európa Kutatására, Szegedi Tudományegyetem Juhász Gyula Pedagógusképző Kar Alkalmazott Társadalomismereti és Kisebbségpolitikai Intézete. Szeged, 2018. 12. 07.
2. Az 1868-as nemzetiségi törvény kapcsán mindmáig alapvető munka Mikó Imre (1944): Nemzetiségi jog és nemzetiségi politika. Minerva. Kolozsvár. [Reprint: Optimum. Budapest. 1989.], különösen 179–181. és 247–250. old. – Lásd még a törvényhez Gulyás László (2012): Küzdelem a Kárpát-medencéért. Regionalizáció és etnoregionalizmus, avagy a nemzeti és nemzetiségi kérdés területi aspektusai Magyarországon 1690–1914. Kárpátia Stúdió. Budapest. 101–104. old.
3. Az 1876 után közművelődési egyesületként továbbélő „szász univerzitás” majd 1921-ben, a román földreform során veszt el vagyona jó részét, a maradékát pedig 1937-ben, amikor teljesen feloszlatják, s javait szétosztják egy román kultúregyesület és a szász egyház között.
4. Az erdélyi szász autonómia kapcsán lásd Jakab Elek (1871): A királyföldi viszonyok ismertetése. I–II. Heckenast. Pest. – Müller, Georg Eduard (1928): Die sächsische Nationsuniversität in Siebenbürgen. Ihre verfassungs- und verwaltungsrechtliche Entwicklung 1224–1876. Krafft&Drotleff. Hermannstadt. – Kessler, Wolfgang (Hrsg.) (1990): Gruppenautonomie in Siebenbürgen. 500 Jahre siebenbürgisch-sächsische Nationsuniversität. Böhlau. Köln–Wien.
5. Ennek operatív testületeként, tehát egyfajta pártelnökségként működött az ún. Zentralausschuß, mely voltaképp kijelölte a szász közösség politikai célkitűzéseit és a magyar országgyűlésbe megválasztott szász képviselők irányvonalát. Vö. Roth, Harald (1993): Der „Deutsch-sächsische Nationalrat für Siebenbürgen” 1918/1919. Südostdeutsches Kulturwerk. München. 17–18. old.
6. 1868. évi XLIII. tc. Lásd Balogh Sándor (szerk.) (2002): A magyar állam és a nemzetiségek. A magyarországi nemzetiségi kérdés történetének jogforrásai 1848–1993. Napvilág. Budapest. 96–98. old.
7. Magyarságképük torzulásához Balogh F. András (1993): Az erdélyi szász magyarságkép kialakulása. Erdélyi Múzeum 1993/3–4. szám. 50–59. old.
8. Cziráki Zsuzsanna (2006): Az erdélyi szászok története. Erdélyi szász irodalomtörténet. Imedias. Kozármisleny. 159–161. old.
9. E politikai irányváltás és a „szász–magyar kiegyezés” kapcsán lásd Egry Gábor (2003): Tradíció és alkalmazkodás: az erdélyi szászok politikai kultúrája a dualizmus idején. Múltunk 2003/2. szám. 112–158. old. – Uő (2003): Egység és válság. A szász nemzeti mozgalom egy évtizede. 1890–1900. Pro Minoritate 7. évf. 4. szám. 22–34. old. – Uő (2004): Egy másik kiegyezés. Adalékok az 1890. évi Sachsentag történetéhez. Korunk 2004. április. 89–98. old. – Uő (2009): Nemzeti védgát vagy szolid haszonszerzés? Az erdélyi szászok pénzügyi rendszere és szerepe a nemzeti mozgalomban (1835–1914). Pro-Print. Csíkszereda. 243–252. old.

10. Wagner, Ernst (1985): *Geschichte der Siebenbürger Sachsen*. Wort und Welt. Innsbruck. 66–71. old.
11. *A Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása*. (1912). Athenaeum, Budapest. 384–385. ill. 438–439. old.
12. A századforduló szász társadalma kapcsán lásd Seewann, Gerhard (2015): *A magyarországi németek története I–II*. Argumentum. Budapest. I. 164–173. old., továbbá Cziráki (2006). 163–173. old. – Lásd még Göllner, Carl (red.) (1988): *Die Siebenbürger Sachsen in den Jahren 1848–1918*. Böhlau. Köln–Wien., valamint Csallner, Alfred (1989): *Zur wirtschaftlichen und sozialen Lage der Siebenbürger Sachsen 1910–1959*. Vier Beiträge. (Hrsg. von Ernst Wagner.) Böhlau. Köln–Wien.
13. Wolff (1849–1929) működése kapcsán lásd Wagner, Ernst (1989): *Der Wirtschaftsmann und Politiker Dr. Carl Wolff*. Zum Gedenken an seinen 60. Todestag. *Südostdeutsche Vierteljahresblätter* 38. évf. 314–320. old. – Eisenburger, Eduard (1979): *Pionier moderner Wirtschaftsformen*. Karl Wolff. In: *Uó: Sie erkannten die Zeichen der Zeit*. Rumäniendeutsche politische Zeit- und Lebensbilder aus zwei Jahrhunderten. Dacia. Cluj-Napoca. 141–157. old.
14. A perhez Kemény G. Gábor (1956): *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában*. II. kötet 1892–1900. Tankönyvkiadó. Budapest. 5–18. és 226–273. old.
15. Korodi (1867–1954) működése kapcsán lásd Eisenburger, Eduard (1979): *Erprobter Freund der Schwaben und Rumänen*. Lutz Korodi. In: *Uó: Sie erkannten die Zeichen der Zeit*. Rumäniendeutsche politische Zeit- und Lebensbilder aus zwei Jahrhunderten. Dacia. Cluj-Napoca. 129–139. old.
16. Uo. 135. old.
17. A Zöldek ráébredtek, hogy alapvetően át kell értékelniük az 1890-es évektől a Feketék által kikövezett, a magyar szupremácia tudomásulvételén alapuló szász érdekvédelezes stratégiát. E felismerés és a nyomában járó radikális fordulat ugyanakkor azzal járt, hogy Rudolf Brandsch és Wilhelm Copony képviselőket a budapesti parlamentben – 1914-ben járunk már – sorai elhagyására kényszerítette a kormánypárt. Vö. Schmidt, Isolde (1939): *Beiträge zur Geschichte des südostdeutschen Parteiwesens 1848–1914*. Max Schick. München. 112–123. old. – A Zöldeknek a magyarsággal szemben védekező, s ezzel együtt a románok körében tapogatózó új irányvonalat annál is nehezebben sikerült keresztülvinniük, merthogy a szászok hivatalos (Fekete) irányvonala, amit még erősítettek is a fönt jelzett adatok a fontosabb városaikban bekövetkezett etnikai visszaszorulásokról, épp a románok számszerű erősödésében látta a szászokat fenyegető igazi veszélyforrást, és ennek feltartóztatásában csakis a magyarokat vélhette szövetségesnek. Vö. Roth (1993). 20. old.
18. Az erdélyi szászokéhoz képest jelentősen megkésett nemzeti ébredést, a magyar nacionalizmussal szembeforduló bánáti sváb politikai körök aktivizálódását, a magyarországi német nemzeti mozgalom kezdeteit tárgyalja Senz, Ingomar (1977): *Die nationale Bewegung der ungarländischen Deutschen vor dem ersten Weltkrieg*. Oldenbourg. München. – Lásd továbbá V. Windisch Éva (1965): *Kísérletek a dél-magyarországi németiség megszervezésére a századforduló éveiben*. Akadémiai. Budapest.
19. Brandsch (1880–1953) működése kapcsán lásd Kessler, Karl (1969): *Rudolf*

- Brandsch. Ein südstdeutscher Volksmann. Südstdeutsches Kulturwerk. München. – Eisenburger, Eduard (1983): Rudolf Brandsch. Zeit- und Lebensbild eines Siebenbürger Sachsen. Dacia. Cluj-Napoca. – Schödl, Günther (1976/77): Rudolf Brandsch und die „südstdeutsche“ Minderheitenpolitik. Südstdeutsches Archiv 19/20. évf. 121–143. old.
20. Idézi Eisenburger, Eduard (1979): Sie erkannten die Zeichen der Zeit. Rumäniendeutsche politische Zeit- und Lebensbilder aus zwei Jahrhunderten. Dacia. Cluj-Napoca. 137. old. – Lásd továbbá Cziráki (2006). 161–163. old., valamint Seewann (2015). I. 129–145. old.
21. Madaras Éva (1964): Edmund Steinacker tevékenysége a magyarországi németiség nemzeti öntudatának felébresztése érdekében a 19. század utolsó harmadában. Acta Universitatis Debreceniensis 3. évf. 111–142. old.
22. Erről bővebben lásd Gulyás László-Szávai Ferenc (2019): A Monarchia utolsó két hónapja In. Gulyás László főszerk. (2019/a): A trianoni békediktátum története hét kötetben. I. kötet: Trianon Nagy Háború alatti előzményei, az Osztrák-Magyar Monarchia bukása. Egyesület Közép-Európa Kutatására. Szeged. 480-483. old. Továbbá Gulyás László (2019/c): Az Osztrák-Magyar Monarchia bukásának előzményei a Nagy Háború alatt. In. Gulyás László szerk.(2019/b): Trianonról közérthetően. Tizenkét előadás a nemzeti, polgári, konzervatív történetírás jegyében. 15-37. old.
23. Az együtt élő nemzetiségek egyenjogúságát hirdető 1918. december 1-i gyulafehérvári román proklamáció szövegét lásd Romsics Ignác (szerk.) (2000): Magyar történeti szöveggyűjtemény 1914–1999. I–II. Osiris. Budapest. I. 70–71. old.
24. Cziráki (2006). 182. old.
25. Ehhez az ígérthez nyúltak vissza az impériumváltás utáni keserű magyar visszhangok is a két világháború közötti korszak reprezentatív Erdély-tanulmánykötetében. Lásd Bíró Sándor (1941): Az erdélyi magyar-román viszony az utóbbi évtizedekben. In. Mályusz Elemér (szerk.): *Erdély és népei*. Franklin. Budapest. [Új, módosított kiadása: 1999. Maecenas. Budapest. 171–201, 189. old.]
26. A Brandsch-irányvonal áttörésében az játszotta a fő szerepet, hogy a Szász Néppártot irányító Zentralausschuß belátta, ha a háború végével a wilsoni önrendelkezés eszméje utat tör magának, akkor egy-egy nép mérete lesz a döntő az érdekérvényesítésben, ez ad majd súlyt neki, nem pedig kulturális nagysága, vagy a szállásterülete felvirágoztatásában játszott történelmi szerepe. – Wilson gondolatai és szerepe kapcsán lásd Gulyás László-Szávai Ferenc (2018): Közép-Európa és Wilson 14 pontja. BBC History 2018/október. 46–51. old.
27. Bleyer (1874–1933) működése kapcsán Schwind, Hedwig (1960): Jakob Bleyer. Ein Vorkämpfer und Erwecker des ungarländischen Deutschtums. Südstdeutsches Kulturwerk. München. – Fata Márta (1992): Jakob Bleyer, politischer Vertreter der deutschen Minderheit in Ungarn (1917–1933). Pécs. – Hambuch Vendel (szerk.) (1994): Jakob Bleyer. Egy életmű a magyarországi németekért (1874–1933). St. Gerhards-Werk. Budapest. – Grósz András (2014): A deutschungar Bleyer Jakob – különös tekintettel a katolikus egyházhoz fűződő kapcsolatára (1920–1933). PhD-értekezés. ELTE. Budapest.
28. Az I. világháborút követő átrendeződés hazai német vonatkozású történései – különö-

- sen a Brandsch- és Bleyer-irányzat közti küzdelem – kapcsán inkább rendkívül gazdag forrásanyaga, mintsem napjaink szemléletmódjához illeszkedő megközelítése okán ajánlható Schlereth, Ludmilla (1939): *Die politische Entwicklung des Ungarländischen Deutschtums während der Revolution 1918/19*. Max Schick. München. – Bleyer integritásvédő magatartásához lásd még Orosz László (2016): *A hazai svábok és a magyar integritás viszonyának kérdéséhez*. Bleyer Jakab megnyilatkozásai a *Neue Post* című napilapban az I. világháború idején. In: VERITAS Évkönyv 2015. Szerk.: Ujváry Gábor. VERITAS Intézet–Magyar Napló. Budapest. 123–145. old.
29. A szászok és románok tárgyalásairól részletesebben Roth (1993). 43–49. old. – E tapogatózásokra már Jászi és Maniu találkozója után került sor. Az aradi román–magyar tárgyalásokhoz lásd Köpeczy Béla (főszerk.) (1986): *Erdély története I–III*. Akadémiai. Budapest. III. 1711–1714. old.
30. Az Osztrák-Magyar Monarchia fölbomlásának folyamatát sikertelenül próbálta föltartóztatni az uralkodó 1918. október 16-i manifestuma, mely a birodalom osztrák felét „szövetséges állammá” nyilvánította, ahol „minden néptörzs saját külön állami közösséget alkot települési területén”. Az egyes népek nemzeti tanácsainak megalakítására vonatkozó felszólítás ugyanakkor a birodalom magyar felében sem maradt visszhang nélkül, így a magyaroké mellett a többi magyarországi népcsoport – az elszakadást nyíltan felvállaló – nemzeti tanácsai is sorra létrejöttek. – Az uralkodói manifestum szövege kiadva: Romsics (szerk.) (2000). I. 58–59. old. – A fölbomlás és a nemzeti tanácsok témájához legújabban Gulyás László (szerk.) (2018): *Sorsdöntő napok Közép-Európában 1918 őszén*. Tematikus szám. *Acta Scientiarum Socialium* 48. szám.
31. A témához kapcsolódó legfrissebb magyar nyelvű áttekintés hamarosan megjelenik a Trianon centenáriumának apropóján a Virtuális Intézet Közép-Európa Kutatására által koordinált nagyprojekt reprezentatív könyvsorozatában. Lásd Orosz László: *Az erdélyi szászok csatlakozása Nagy-Romániához*: Medgyes, 1919. január 8. In: Gulyás László (főszerk.): *A trianoni békediktátum története hét kötetben*. II. kötet: *A katonai megszállástól a magyar békedelegáció elutazásáig 1918–1920*. (Várható megjelenés: 2020 júniusa) – Lásd továbbá Roth (1993). – Uő (1994): *Politische Strukturen und Strömungen bei den Siebenbürger Sachsen 1919–1933*. Böhlau. Köln–Weimar–Wien. – A nyilatkozatot (magyar nyelven) közli Cziráki (2006). 199–201. old.
32. A témához számos adalékot tartalmazó tanulmánykötet Heppner, Harald (Hrsg.) (2017): *Umbruch mit Schlachtenlärm*. Siebenbürgen und der Erste Weltkrieg. Böhlau. Köln–Weimar–Wien.

FELHASZNÁLT IRODALOM / REFERENCES

- A Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása. (1912). Athenaeum, Budapest.
- Balogh F. András (1993): *Az erdélyi szász magyarságkép kialakulása*. Erdélyi Múzeum 1993/3–4. szám. 50–59. old.

- Balogh Sándor (szerk.) (2002): A magyar állam és a nemzetiségek. A magyarországi nemzetiségi kérdés történetének jogforrásai 1848–1993. Napvilág. Budapest.
- Beyer, Hans (1965): Rudolf Brandsch und Hans Otto Roth. Südostdeutsche Vierteljahresblätter 14. évf. 223–228. old.
- Bíró Sándor (1941): Az erdélyi magyar–román viszony az utóbbi évtizedekben. In: Mályusz Elemér (szerk.): Erdély és népei. Franklin. Budapest.
- Csallner, Alfred (1989): Zur wirtschaftlichen und sozialen Lage der Siebenbürger Sachsen 1910–1959. Vier Beiträge. (Hrsg. von Ernst Wagner.) Böhlau. Köln–Wien.
- Cziráki Zsuzsanna (2006): Az erdélyi szászok története. Erdélyi szász irodalomtörténet. Imedias. Kozármisleny.
- Eisenburger, Eduard (1979): Sie erkannten die Zeichen der Zeit. Rumäniendeutsche politische Zeit- und Lebensbilder aus zwei Jahrhunderten. Dacia. Cluj-Napoca.
- Eisenburger, Eduard (1983): Rudolf Brandsch. Zeit- und Lebensbild eines Siebenbürger Sachsen. Dacia. Cluj-Napoca.
- Egry Gábor (2003): Tradíció és alkalmazkodás: az erdélyi szászok politikai kultúrája a dualizmus idején. Múltunk 2003/2. szám. 112–158. old.
- Egry Gábor (2003): Egység és válság. A szász nemzeti mozgalom egy évtizede. 1890–1900. Pro Minoritate 7. évf. 4. szám. 22–34. old.
- Egry Gábor (2004): Egy másik kiegyezés. Adalékok az 1890. évi Sachsentag történetéhez. Korunk 2004. április. 89–98. old.
- Egry Gábor (2009): Nemzeti védgát vagy szolid haszonszerzés? Az erdélyi szászok pénzügyi rendszere és szerepe a nemzeti mozgalomban (1835–1914). Pro-Print. Csíkszereda.
- Fata Márta (1992): Jakob Bleyer, politischer Vertreter der deutschen Minderheit in Ungarn (1917–1933). Pécs.
- Göllner, Carl (red.) (1988): Die Siebenbürger Sachsen in den Jahren 1848–1918. Böhlau. Köln–Wien.
- Grósz András (2014): A deutschungar Bleyer Jakob – különös tekintettel a katolikus egyházhoz fűződő kapcsolatára (1920–1933). PhD-értekezés. ELTE. Budapest.
- Gulyás László (2012): Küzdelem a Kárpát-medencéért. Regionalizáció és etnoregionalizmus, avagy a nemzeti és nemzetiségi kérdés területi aspektusai Magyarországon 1690–1914. Kárpátia Stúdió. Budapest.
- Gulyás László (szerk.) (2018): Sorsdöntő napok Közép-Európában 1918 őszén. Tematikus szám. Acta Scientiarum Socialium 48. szám.
- Gulyás László–Szávai Ferenc (2018): Közép-Európa és Wilson 14 pontja. BBC History 2018/október. 46–51. old.
- Gulyás László főszerk. (2019/a): A trianoni békediktátum története hét kötetben. I. kötet: Trianon Nagy Háború alatti előzményei, az Osztrák-Magyar Monarchia bukása. Egyesület Közép-Európa Kutatására. Szeged.

- Gulyás László szerk.(2019/b): Trianonról közérthetően. Tizenkét előadás a nemzeti, polgári, konzervatív történetírás jegyében. Szegedi Egyetemi Könyvkiadó-Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó. Szeged.
- Gulyás László (2019/c): Az Osztrák–Magyar Monarchia bukásának előzményei a Nagy Háború alatt. In. Gulyás László szerk.(2019/b): Trianonról közérthetően. Tizenkét előadás a nemzeti, polgári, konzervatív történetírás jegyében. Szegedi Egyetemi Könyvkiadó-Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó. Szeged. 15-37. old.
- Gulyás László-Szávai Ferenc (2019): A Monarchia utolsó két hónapja In. Gulyás László főszerk. (2019/a) I. kötet: Trianon Nagy Háború alatti előzményei, az Osztrák-Magyar Monarchia bukása. Egyesület Közép-Európa Kutatására. Szeged. 480-483. old.
- Hambuch Vendel (szerk.) (1994): Jakob Bleyer. Egy életmű a magyarországi németekért (1874–1933)/Jakob Bleyer. Ein Leben für das Ungarndeutschtum (1874–1933) [két nyelvű]. St. Gerhards-Werk. Budapest.
- Heppner, Harald (Hrsg.) (2017): Umbruch mit Schlachtenlärm. Siebenbürgen und der Erste Weltkrieg. Böhlau. Köln–Weimar–Wien.
- Jakab Elek (1871): A királyföldi viszonyok ismertetése. I–II. Heckenast. Pest.
- Kemény G. Gábor (1952–1999): Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában. I–VII. Tankönyvkiadó (a VII. köt. MTA TTI). Budapest.
- Kessler, Karl (1969): Rudolf Brandsch. Ein südosstdeutscher Volksmann. Südosstdeutsches Kulturwerk. München.
- Kessler, Wolfgang (Hrsg.) (1990): Gruppenautonomie in Siebenbürgen. 500 Jahre siebenbürgisch-sächsische Nationsuniversität. Böhlau. Köln–Wien.
- Köpeczy Béla (főszerk.) (1986): Erdély története I–III. Akadémiai. Budapest.
- Madaras Éva (1964): Edmund Steinacker tevékenysége a magyarországi németiség nemzeti öntudatának felébresztése érdekében a 19. század utolsó harmadában. Acta Universitatis Debreceniensis 3. évf. 111–142. old.
- Mikó Imre (1944): Nemzetiségi jog és nemzetiségi politika. Minerva. Kolozsvár.
- Müller, Georg Eduard (1928): Die sächsische Nationsuniversität in Siebenbürgen. Ihre verfassungs- und verwaltungsrechtliche Entwicklung 1224–1876. Krafft&Drotleff. Hermannstadt.
- Orosz László (2016): A hazai svábok és a magyar integritás viszonyának kérdéséhez. Bleyer Jakab megnyilatkozásai a Neue Post című napilapban az I. világháború idején. In. VERITAS Évkönyv 2015. Szerk.: Ujváry Gábor. VERITAS Intézet–Magyar Napló. Budapest. 123–145. old.
- Orosz László (m.a.): Az erdélyi százok csatlakozása Nagy-Romániához: Medgyes, 1919. január 8. In. Gulyás László (főszerk.): A trianoni békediktátum története hét kötetben. II. kötet: A katonai megszállástól a magyar békedelegáció elutazásáig 1918–1920. (várható megjelenés: 2020.)
- Romsics Ignác (szerk.) (2000): Magyar történeti szöveggyűjtemény 1914–1999. I–II. Osiris. Budapest.

- Roth, Harald (1993): Der „Deutsch-sächsische Nationalrat für Siebenbürgen“ 1918/1919. Südostdeutsches Kulturwerk. München.
- Schlereth, Ludmilla (1939): Die politische Entwicklung des Ungarländischen Deutschtums während der Revolution 1918/19. Max Schick. München.
- Schmidt, Isolde (1939): Beiträge zur Geschichte des südostdeutschen Parteiwesens 1848–1914. Max Schick. München.
- Schödl, Günther (1976/77): Rudolf Brandsch und die „südostdeutsche“ Minderheitenpolitik. Südostdeutsches Archiv 19/20. évf. 121–143. old.
- Schwind, Hedwig (1960): Jakob Bleyer. Ein Vorkämpfer und Erwecker des ungarländischen Deutschtums. Südostdeutsches Kulturwerk. München.
- Seewann, Gerhard (2015): A magyarországi németek története I–II. Argumentum. Budapest.
- Senz, Ingomar (1977): Die nationale Bewegung der ungarländischen Deutschen vor dem ersten Weltkrieg. Oldenbourg. München.
- V. Windisch Éva (1965): Kísérletek a dél-magyarországi németiség megszervezésére a századforduló éveiben. Akadémiai. Budapest.
- Wagner, Ernst (1985): Geschichte der Siebenbürger Sachsen. Wort und Welt. Innsbruck.